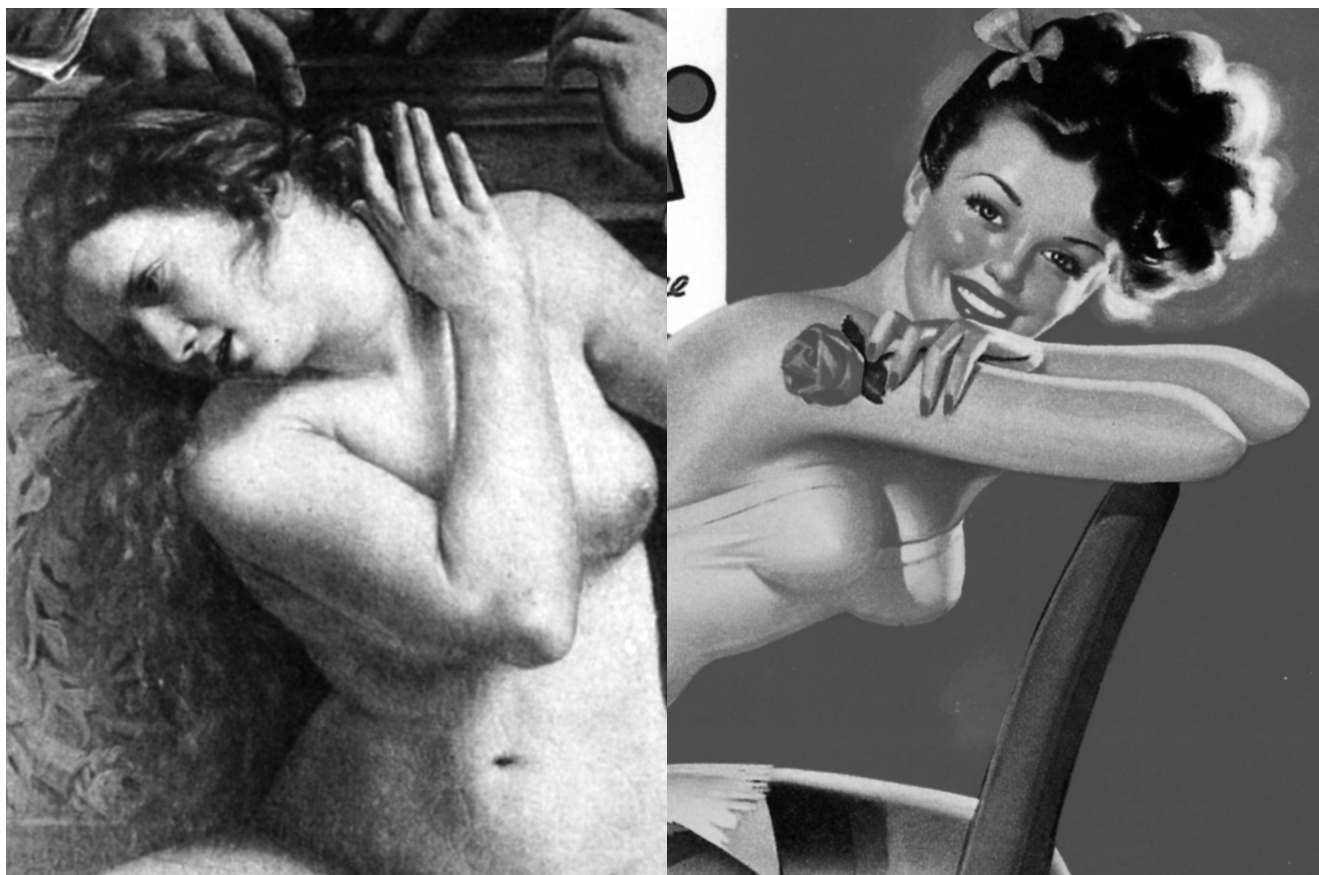

GENDER TROUBLE

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Η αποδόμηση της ταυτότητας δεν ισοδυναμεί με αποδόμηση της πολιτικής· αντίθετα, εγκαθιδρύει ως πολιτικούς τους ίδιους τους όρους μέσω των οποίων η ταυτότητα αρθρώνεται.

Judith Butler (1990: 148)

Ίσως το πρόβλημα για τις σπουδές φύλου βρίσκεται όχι τόσο στους διμορφισμούς ή στον αριθμό των φύλων που διατίθενται προς ανάλυση, αλλά αντίθετα, στην ίδια την εστίαση στη λογική της απαρίθμησης που καταρχήν παράγει αυτούς τους αριθμούς.

Kath Weston (2002: 47)

Η πολιτογράφηση των Σπουδών Φύλου στο χάρτη των αναγνωρίσιμων και «νόμιμων» πεδίων ακαδημαϊκής γνώσης εγείρει συχνά το εύλογο ερώτημα: αποδυναμώνει, άραγε, αυτή η θεσμική καθιέρωση –παρά τις ποικίλες αντιστάσεις που ακόμη συναντά– την κριτική δυναμική του φεμινιστικού λόγου; Μήπως η πρόκληση που ανακύπτει από τη συνθήκη αυτή είναι να αναμετρηθούμε, για να παραφράσω τη Virginia Woolf, με τον άγγελο του πανεπιστημίου;¹

Ποιος είναι όμως άραγε ο «άγγελος του πανεπιστημίου» –ο κίνδυνος απώλειας της ανατρεπτικότητάς τους– με τον οποίο καλούνται να αναμετρηθούν οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα σήμερα; Μήπως η αναγωγή των σπουδών φύλου στο επιστημολογικό παράδειγμα της «ισότητας των δύο φύλων»; Η πρόσληψη της έμφυλης ταυτότητας ως αυτονόητης πε-

Η Αθηνά Αθανασίου διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

οιγραφικής ιδιότητας υπεράνω ανάλυσης; Ο έμφυλος διμορφισμός; Ή μήπως η ίδια η ακαδημαϊκή ενσωμάτωση; Πώς αντισημαστέ στην θεσμοποίηση συμμετέχοντας στο θεσμό; Στο πνεύμα του αναστοχασμού στον οποίο η σημερινή περίσταση αποτίμησης μας καλεί, θα ήθελα να συζητήσω εδώ την πρόκληση που θέτει στις σπουδές φύλου, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά διεθνώς, η μετατόπιση από την πολιτική της ταυτότητας στην αποσυναρμολόγηση των ταυτιστικών προϋποτιθέμενων του υποκειμένου. Αυτή η θεωρητικοπολιτική «στιγμή» συνιστά ένα πεδίο δημιουργικής συνομιλίας ανάμεσα στις Σπουδές Φύλου, την Κοινωνική Ανθρωπολογία, τις Πολιτισμικές Σπουδές και τις Μετααποικιακές Σπουδές. Προκειμένου να παρουσιάσω αυτή την προβληματική, η οποία ανοίγει οδούς διερεύνησης ενός επιστημολογικού και κοινωνικοπολιτισμικού τοπίου *πέραν* της διπολικής λογικής της (έμφυλης) ταυτότητας, επικαλούμαι ευρετικά την έννοια του «gender trouble», αντλώντας την, διόλου τυχαία, από το βιβλίο της φεμινίστριας θεωρητικού Judith Butler, *Αναταραχή Φύλου: Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας*.² Αυτή η φεμινιστική θεωρία, που αναδύθηκε από τα προοδευτικά πανεπιστήμια της Βόρειας Αμερικής, ασκεί κριτική τόσο στον ουσιολογισμό της στατικής και αναλλοίωτης υλικής υπόστασης που προϋπάρχει του λόγου και των σχέσεων εξουσίας, όσο και στην απλοϊκή κονστρουκτιβιστική θεώρηση που τείνει να ανάγει το σώμα σε μια ουδέτερη επιφάνεια η οποία επιδέχεται και υποδέχεται διαδικασίες κοινωνικής σήμανσης και εγγραφής.³ Το έργο της Judith Butler σηματοδοτεί τη δημιουργική αφομοίωση των διδαγμάτων της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής –μέσω της κριτικής εκλέπτυνσης των απλοϊκών παραλλαγών ή παρεκτροπών της– και την εισαγωγή στη θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ:
ΑΠΟ ΤΙΣ «ΓΥΝΑΙΚΕΣ» ΣΤΟ «ΦΥΛΟ»

Μια σύντομη –και αναπόφευκτα σχηματική– αναδρομή μοιάζει εδώ απαραίτητη. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η «ανθρωπολογία των γυναικών», αν και στα πρώτα της βήματα είχε αναζητήσει οικουμενικές ερμηνείες της γυναικείας υποτέλειας, έστρεψε την κριτική της όχι απλώς και μόνο στην εμπειρική αποσιώπηση των γυναικών ως υποκειμένων και αντικειμένων της ανθρωπολογικής έρευνας, αλλά στις δυτικοκεντρικές, εθνοκεντρικές και ανδροκεντρικές προϋποθέσεις που διαπερνούσαν την ίδια τους την αναπαράσταση στο αναλυτικό/θεωρητικό επίπεδο της ανθρωπολογικής έρευνας και γραφής.⁴ Τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, στο πλαίσιο της κυρίαρχης στον φεμινιστικό λόγο πολιτικής της ταυτότητας, αρθρώνονται θεωρητικές προτάσεις που επιχειρούν να ανασκευάσουν την υπαγωγή των γυναικών στην κοινωνικο-πολιτική υπόσταση της μη-ταυτότητας, της ριζικής και απαξιωμένης ετερότητας. Το ζητούμενο είναι τα έμφυλα υποκείμενα που ορίζονται ως εσωτερικός εχθρός του πολιτικού σώματος –η «αίωνια ειρωνεία της κοινότητας» σύμφωνα με την κλασική διατύπωση του Hegel– να αρθρώσουν έναν αναλυτικό λόγο γι' αυτή τη συνθήκη αποκλεισμού και ετεροποίησης, και, ταυτόχρονα, να διαμορφώσουν μια οραματική στρατηγική αλλαγής. Η αναζήτηση ενός χώρου για το κοινωνικό αυτό υποκείμενο δεν στοχεύει στην αναπαραγωγή του έμφυλου στερεότυπου της θηλυκότητας, αλλά στη διεκδίκηση εδάφους απ' όπου η έμφυλη ασυμμετρία θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο ανάλυσης και ανατροπής.

Ως έμφυλη κοινωνική συλλογικότητα, οι γυναίκες έχουν ιστορικά εξοριστεί από τον τόπο του υποκειμένου. Αν όμως η κατη-

γορία «γυναίκα εμπειρία» συγκροτείται ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ως ετερότητα αντινομική προς την ηγεμονική οικουμενική (ανδρική, λευκή, αστική) επικράτεια της «ανθρώπινης εμπειρίας», ωστόσο δεν συγκροτείται ως τέτοια με τρόπο ομοιογενή και ομοιόμορφο. Έτσι, η ίδια η εννοιολογική εμβέλεια της κατηγορίας «γυναίκα» γίνεται πεδίο αντιδικίας, καθώς αναδεικνύονται οι ομογενοποιητικές και εθνοκεντρικές συνδηλώσεις της λεγόμενης «κοινής εμπειρίας» των γυναικών. Η ανάδειξη αυτών των πολιτισμικών, γεωγραφικών και κοινωνικών κατατμήσεων που συγκροτούν την «εμπειρία των γυναικών» συνιστά κεντρική όψη των θεωριών φύλου της δεκαετίας του 1980. Η κριτική στις κανονιστικές θεμελιώσεις της πολιτικής της ταυτότητας έρχεται, αναπόφευκτα, αντιμέτωπη με το ερώτημα: μπορούν η φεμινιστική θεωρία και ο φεμινιστικός ακτιβισμός να στηρίζονται στην ενοποιητική κατηγορία «γυναίκες»; Αν πρέπει να χρησιμοποιούμε την κατηγορία αυτή προκειμένου να αναλύουμε κριτικά τον καθοριστικό ρόλο που παίζει το καθεστώς της έμφυλης κανονικότητας και οι ιστορικοί αποκλεισμοί του στη διευθέτηση του κοινωνικού γίνεσθαι, ποια είναι τα όρια μιας τέτοιας στρατηγικής;

Τη δεκαετία του 1980, η φεμινιστική θεωρία –ως κριτική θεωρία του (έμφυλου) αποκλεισμού– έρχεται αντιμέτωπη με τους δικούς της αποκλεισμούς, όταν Αφροαμερικάνες φεμινίστριες θέτουν σε αμφισβήτηση τις οικουμενιστικές θεωρήσεις της έμφυλης ανισότητας που είχαν σηματοδοτήσει τον λευκό φεμινισμό του «δεύτερου κύματος». Οι φεμινίστριες αυτές, οι «άλλοι» του φεμινισμού, ασκούν δριμεία κριτική στην ισοπεδωτική υποστασιοποίηση της κοινής και γενικεύσιμης γυναικείας εμπειρίας· αυτή δεν είναι, τονίζουν, παρά μια απάτηλη αφαίρεση που αφορά την προνομιακή θέση υποκατεμένου που καταλαμβάνουν τυπικά οι λευκές αστές γυναίκες του δυτικού κόσμου.⁵

Με τη ριζική αμφισβήτηση της κοινωνιολογικής και δημογραφικής κατηγορίας «γυναίκα» από τη φεμινιστική ανθρωπολογία, γίνεται ολοένα και πιο σαφές ότι η θεωρία και η πρακτική της «γυναίκειας αδελφοσύνης» δεν θεμελιώνονται σε μια κοινή θέση υποκειμένου. Τα κοινώς νοούμενα του δυτικού πολιτισμού, όπως είναι η ιδέα του ατομικού και αυτοτελούς εαυτού, αλλά και ο έμφυλος διμορφισμός, από τα οποία άντλησε το «δεύτερο κύμα» της φεμινιστικής σκέψης, δεν επαρκούν για να αναλυθούν οι εκφορές έμφυλων εαυτών και οι μηχανισμοί έμφυλης ανισότητας εκτός δυτικού κόσμου.⁶ Στο όνομα της κριτικής στην έμφυλη ασυμμετρία, ο φεμινισμός δεν νομιμοποιείται να μην λαμβάνει υπόψη τους ασύμμετρους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες έρχονται αντιμέτωπες με τη διάκριση, τη φτώχεια, τη βία και την ανεργία. Αναπτύσσεται, έτσι, στη φεμινιστική θεωρία η επίγνωση της αναγκαιότητας να φωτιστούν οι πολλαπλές διαφορές στο εσωτερικό της κατηγορίας «γυναίκες» – να αναλυθεί πώς η κατηγορία της «γυναίκειας εμπειρίας» διέπεται από γεωπολιτικές, φυλετικές, ταξικές, αποικιοκρατικές και οριενταλιστικές σχέσεις κυριαρχίας, πώς τα προνόμια –και οι αποκλεισμοί– της φυλής, της εθνότητας, της κοινωνικής τάξης και της σεξουαλικότητας δομούν το ίδιο το συλλογικό υποκείμενο του φεμινισμού.⁷

Οι εναλλακτικοί λόγοι που αρθρώνονται στο πλαίσιο της αφροαμερικανικής φεμινιστικής θεωρίας αποσυναρμολογούν τον εθνοκεντρικό ψευδο-οικουμενισμό πάνω στον οποίο θεμελιώνονται τα δυτικοκεντρικά αφηγήματα της καθολικής «γυναικής οπτικής» ή της κοινής «γυναικής κατάστασης». Φωτίζονται οι τρόποι με τους οποίους ο λόγος που υποστασιοποιεί τη «γυναι-

κεία ιδιότητα» εξουσιοδοτείται να φέρει τα εύσημα εγκυρότητας του καθολικά αναγνωρισμένου και αποδεκτού. Οι εμπειρίες της φυλής, της εθνότητας και της κοινωνικής τάξης δεν προστίθενται απλώς, αλλά μετασχηματίζουν και περιπλέκουν την εμπειρία του φύλου, όπως φαίνεται στην αφήγηση της απελευθερωμένης σκλάβας Sojourner Truth: Όταν ένας ακροατής την προκάλεσε, ενώ εκείνη μιλούσε στη Συνέλευση για τη Γυναικεία Ψήφο στο Άκρον του Οχάιο το 1851, να δείξει το στήθος της για να αποδείξει ότι είναι γυναίκα, εκείνη έδειξε τα γεροδεμένα της μπράτσα και είπε: «Εμένα κανείς δεν με βοηθάει να ανέβω στην άμαξα, ή να περάσω τα λασπόνερα, ούτε μου προσφέρει την καλύτερη θέση! Δεν είμαι γυναίκα εγώ!». Το μαύρο χρώμα, το γεροδεμένο κορμί της δεν ενέπιπταν στο πρότυπο της εύθραυστης εικόνας της «αληθινής γυναίκας» που κυριαρχούσε στα μέσα του 19ου αιώνα. Οι «μη-γυναίκες», που σύμφωνα με τις ηγεμονικές συμβάσεις του φύλου, της φυλής, της τάξης και της σεξουαλικότητας εκλαμβάνονται ως παρίες της κατηγορίας, στοιχειώνουν την περιβόητη «οικουμενική» ομοιογένειά της.⁸

Η φεμινιστική θεωρία της δεκαετίας του 1980 –και ειδικότερα η αφροαμερικανική αλλά και η λεσβιακή φεμινιστική κριτική – έφερε στο προσκήνιο τους τρόπους με τους οποίους το εξουσιοδοτημένο γυναικείο υποκείμενο (λευκό, ετεροφυλοφιλικό και ταξικά προνομιούχο), ακριβώς όπως το κυρίαρχο υποκείμενο του ευρωκεντρικού φιλελεύθερου ατομικισμού, θεμελιώνεται στη συγκρότηση παροπλισμένων και τραυματισμένων ετεροτήτων, οι οποίες συνιστούν το «καταστατικό εκτός» της ταυτότητας. Από την άλλη, υπό το θεωρητικό στίγμα μιας περισσότερο πολυφωνικής κοινωνικής ανθρωπολογίας που έχει αρχίσει πια να λογαριάζεται αναστοχαστικά με την ιστορική εμπλοκή της στη γεωπολιτική της αποικιακής κυριαρχίας και στην εξωτικοποίηση του μη-δυτικού «άλλου», ελέγχεται η κοινότοπη αντίληψη ότι η ανθρωπολογία του φύλου ασχολείται κατ' αποκλειστικότητα με τις «γυναίκες του Τρίτου Κόσμου». Ήδη, λοιπόν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η φεμινιστική θεωρία –υπό την πίεση των «μη οικειοποιημένων άλλων» της – είχε αναμετρηθεί με τα όρια μιας ορισμένης εννοιολόγησης της ταυτότητας – του δυτικού νεωτερικού κοινού τύπου σύμφωνα με τον οποίο οι έμφυλες ταυτότητες ανάγονται σε πάγιες και οικουμενικές, σε τελική ανάλυση βιολογικά θεμελιωμένες, ιδιότητες. Αυτό που ήταν δεδομένο της ανάλυσης και κοινή αφετηρία του αγώνα την εποχή που δέσποζαν στον φεμινιστικό λόγο η εξιδανικευμένη αφαίρεση της γυναικείας αδελφосύνης και τα οικουμενικά εξηγητικά μοντέλα παύει να εκλαμβάνεται ως αυτονόητη περιγραφική ιδιότητα υπεράνω ανάλυσης, αλλά θεωρητικοποιείται ως ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένο κανονιστικό ιδεώδες κατεστημένων αστερισμών λόγου και εξουσίας.

Η φεμινιστική ανθρωπολογία πρωτοστατεί στην επιστημολογική ανανέωση τόσο της φεμινιστικής θεωρίας όσο και της ίδιας της κοινωνικής ανθρωπολογίας.⁹ Η πιο σημαντική ίσως συμβολή της ανθρωπολογίας του φύλου ήταν αυτή της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας. Η θεωρία του «κοινωνικού φύλου» (gender), το οποίο εκλαμβάνεται ως κοινωνική εκφορά του «βιολογικού φύλου» (sex), αναδύθηκε ως κριτικός αντίλογος της φεμινιστικής θεωρίας στον οντολογικό, επιστημολογικό και πολιτικό κοινό τύπο του θεμελιωμένου στη φύση φύλου, ο οποίος νομιμοποιούσε και εδραίωνε την ανδρική κυριαρχία. Στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής συνέβαλε στην ιστορική απαγκίστρωση του φύλου

από την προδηλότητα του «φυσικού» και του «αυτονόητου». Αρθρώθηκε έτσι ένας φεμινιστικός λόγος κριτικός στον βιολογικό αναγωγισμό που διαπερνούσε τον ηγεμονικό λόγο περί «φυσιολογικών» εκφορών της έμφυλης εν-σωμάτωσης. Αυτό που τυπικά εκλαμβάνονταν ως αναπόφευκτο γεγονός της βιολογικής διαφοράς ανάμεσα στα δύο φύλα δεν ευθύνεται με τρόπο αυτονόητο και αιτιοκρατικό για την κοινωνική ασυμμετρία σε βάρος των γυναικών. Αντικείμενο αυτής της νέας φεμινιστικής ανθρωπολογίας δεν είναι «οι γυναίκες» –η «γυναικεία σκοπιά», το «γυναικείο ζήτημα»–, αλλά η έμφυλη ταυτότητα ως κοινωνική/συμβολική κατηγορία.¹⁰ Ωστόσο, κάποιες θεωρητικοί διατυπώνουν επιφυλάξεις και αντιρρήσεις στη χρήση του όρου «κοινωνικό φύλο», θεωρώντας ότι αυτός αναπαράγει την αντίληψη περί μιας προϋπάρχουσας φυσικής/βιολογικής υπόστασης φύλου πάνω στην οποία εγγράφεται η κοινωνική συνθήκη του φύλου.¹¹

ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Από αυτή την πλούσια θεωρητική παράδοση, στην οποία κεντρική θέση καταλαμβάνει η επί δύο δεκαετίες σχέση δημιουργικής ανταλλαγής του φεμινισμού με την κοινωνική ανθρωπολογία, τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνική κριτική και τις μετααποικιακές σπουδές, αντλεί η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία. Στο πλαίσιο της μεταδομιστικής αμφισβήτησης των κλασικών όρων εννοιολόγησης του υποκειμένου, η θεμελίωση της ανθρώπινης πράξης σε ένα ενιαίο υποκείμενο –κατά το πρότυπο του καρτεσιανού *cogito* – αναθεωρείται κριτικά. Υπό την επιρροή της κριτικής στην υπερβατική θεώρηση του υποκειμένου, ο φεμινισμός εισέρχεται σε αυτό που αποκαλείται «τρίτο κύμα» της θεωρητικοπολιτικής ιστορίας του. Καθώς το σημαίνουν «γυναίκα», στη χειραφέτηση του οποίου είχε επενδύσει η φεμινιστική πολιτική του λεγόμενου «δεύτερου κύματος» έχει ήδη τεθεί στο προσκήνιο του κριτικού προβληματισμού, η πρόκληση που αναδύεται είναι η ανίχνευση μιας πιθανότητας φεμινιστικού λόγου και πολιτικής που δεν στηρίζεται στη δυτικοκεντρική φιλελεύθερη οντολογία του υποκειμένου.

Υπό το πρίσμα αυτής της προβληματικής, ιστοριοποιείται και ανασκευάζεται ο ιδρυτικός μύθος του κλασικού φιλελευθερισμού περί οντολογικής ακεραιότητας του υποκειμένου πριν και έξω από τις σχέσεις εξουσίας. Δεν υπάρχει υποκείμενο πριν από το νόμο, αλλά το υποκείμενο παράγεται μέσω του νόμου. Πρόκειται για την παράδοση διαδικασία της υποκειμενοποίησης [*assujettissement/subjection*], ως ταυτόχρονης αυτονόμησης και ετερονόμησης: αφενός της καθυπόταξης από την εξουσία, αλλά και της διαμόρφωσης του αυτοουργού κοινωνικού υποκειμένου αφετέρου.¹² Παρομοίως, το φύλο δεν υπάρχει πριν από τις σχέσεις εξουσίας που καθιστούν την έμφυλη κανονικότητα θεμελιακή όψη της αναγνωρίσιμης ανθρώπινης υποκειμενικότητας: αντίθετα, το έμφυλο υποκείμενο συγκροτείται από αυτές και μέσα σ' αυτές, αναδύεται ως προϊόν ενός πειθαρχικού καθεστώτος εμφυλοποίησης, το οποίο μάλιστα επισειεί κυρώσεις για τα υποκείμενα εκείνα που δεν επιτελούν το φύλο τους σύμφωνα με τους καθιερωμένους κανόνες του έμφυλου διμορφισμού και της επιβεβλημένης ετεροφυλοφιλίας. Ωστόσο, το φύλο δεν είναι απλώς δικαϊκή αλλά πειθαρχική μορφή εξουσίας, δεν είναι νόμος (που επιβάλλεται) αλλά νόρμα (που υποβάλλεται) (Butler 2004: 41): λειτουργεί ως ρητό ή υπόρρητο υπόδειγμα υποκειμενοποίησης που αποκρύπτει συστηματικά την ιστορικότητά του, επικαλούμε-

νο εκβιαστικά τη «φύση», και ρυθμίζοντας, έτσι, τα όρια και τις προϋποθέσεις αυτού που είναι κοινωνικά διανοητό. Ως πολιτισμικά εξιδανικευμένη κανονικότητα, ενσωματώνεται από τα κοινωνικά υποκείμενα, αλλά η ενσωμάτωση αυτή δεν είναι ούτε αρραγής ούτε αιτιοκρατικά προδιαγεγραμμένη. Το πρόβλημα της εμπρόθετης (ή ενεπίγνωστης) δράσης [agency] δεν εκλαμβάνεται με όρους ενός υπερβατικού α-ιστορικού εγώ που προϋπάρχει του πεδίου των σχέσεων εξουσίας ή που υπερβαίνει βολонταριστικά τους όρους και τα όρια του κοινωνικά και πολιτισμικά διανοητού.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κυρίως κατά την δεκαετία του 1990, η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία ασκεί κριτική στη μεταφυσική αφήγηση του μη-τετμημένου εαυτού και της ταυτότητας που θεμελιώνεται στην οντολογία της ουσίας· αποτιμάται το θεωρητικό έργο των προηγούμενων χρόνων για την κοινωνική κατασκευή του φύλου, ενώ διερευνώνται δυνατότητες για θεωρητικές επεξεργασίες του υποκειμένου που εκκινούν από μια κριτική ανανέωση του θεωρητικού στίγματος της ταυτότητας. Υπό το φως του μεταδομισμού, αλλά και της queer θεωρίας, οι έμφυλες ταυτότητες δεν αντιμετωπίζονται ως αυθεντικές και αμετάκλητες ιδιότητες, αλλά ως αμφιλογες και ενδοχομενικές επιτελέσεις που υιοθετούνται, ανατρέπονται ή επιστρατεύονται με τρόπους συγκεκριμένους και στρατηγικούς. Το υποκείμενο εγκαθιδρύεται κοινωνικά αλλά δεν καθορίζεται πλήρως από τις ρυθμιστικές τεχνολογίες υποκειμενοποίησης, αφού αναδύεται πάντοτε εκ νέου ως μία συνεχής δυνατότητα ανάσχεσης των λόγων και των μηχανισμών της εξουσίας. Οι σημάδωνες ταυτότητας δεν αποτελούν φυσικές και αυτονόητες προϋποθέσεις –αλλά και ούτε αναπόφευκτες στρατηγικές συμβάσεις– της πολιτικής πράξης.¹³

Η διαφαινόμενη σύγκλιση θεωριών φύλου, πολιτισμικής κριτικής και μεταδομισμού προκάλεσε, ωστόσο, και κάποια ανησυχία, η οποία συμπυκνωνόταν στα ερωτήματα: είναι εφικτή η φεμινιστική πολιτική χωρίς το προϋπάρχον πολιτικό υποκείμενο «γυναίκες», χωρίς, δηλαδή, την ταυτισιακή εκείνη κατηγορία που εκλαμβάνεται τυπικά ως θεμελιώδης προϋπόθεση της φεμινιστικής πολιτικής; Τι κόστος έχει η επιστημολογική σχετικοποίηση του ουμανιστικού υποκειμένου στην αποτελεσματικότητα της πολιτικής διεκδίκησης; Πώς καλύπτεται το κενό που άφησε η απομυθοποίηση της «γυναικείας αδελφότητας»; Σε τι συνίσταται μια πολιτική χωρίς οντολογικά εδραιωμένο δρων υποκείμενο, χωρίς το βουλησιαρχικό Εγώ που πραγματοποιεί το φύλο της, όπως έλεγε η Simone de Beauvoir; Πόσο απαραίτητη είναι για το φεμινισμό η προϋπόθεση ενός υποκειμένου που υπάρχει πριν και πέρα από το πεδίο των σχέσεων λόγου και εξουσίας, το οποίο επιδιώκει να αποδιαρθώσει; Με άλλα λόγια, πώς συνδυάζεται το μεταδομιστικό εγχείρημα του εκτοπισμού της κυρίαρχης λογικής της ταυτότητας με το φεμινιστικό εγχείρημα της αναθεωρητικής αποκατάστασης της «γυναικείας ταυτότητας»;

Αν, ωστόσο, για κάποιες θεωρητικούς ο μεταδοσιμός –ειδικά όταν (εσφαλμένα) ερμηνεύεται ως πολιτικός σχετικισμός— φαίνεται να κλονίζει τις βεβαιότητες που στοιχειοθετούν την πολιτική αιχμή του φεμινισμού, άλλες διερευνούν τα οφέλη που αποκομίζει η φεμινιστική θεωρία από την κριτική οικειοποίηση της μεταδομιστικής θεωρίας, κυρίως στο επίπεδο της κριτικής θεώρησης της συγκροτησιακής δύναμης του λόγου στην κατασκευή της έμφυλης διαφοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της δεύτερης θεωρητικής τάσης είναι η ανθολογία φεμινιστικής θεωρίας που επιμελήθηκαν η Judith Butler και η Joan Scott:¹⁴ «Ο μεταδοσιμός δεν εί-

να», σημειώνουν οι επιμελήτριες στην εισαγωγή τους, «μια θέση, με την αυστηρή έννοια της λέξης, αλλά, αντίθετα, μια κριτική ανάλυση των αποκλεισμών μέσω των οποίων οι 'θέσεις' εγκαθιδρύονται» (xiv). Στην ένσταση των κριτικών ότι η λεγόμενη «έκπτωση» του ανθρωπιστικού ορθολογικού υποκειμένου οδηγεί σε πολιτική αδράνεια και ματαίωση οποιασδήποτε διατύπωσης πολιτικής κρίσης και οποιασδήποτε ανάληψης πολιτικής θέσης, οι θεωρητικοί του μεταδομιστικού φεμινισμού απαντούν ότι η απο-υποστασιοποίηση και εκ-κέντρωση των θεμελιωδών κατηγοριών της έμφυλης ταυτότητας δεν ισοδυναμεί με απεμπόλησή τους, αλλά, περισσότερο, με ανατρεπτική «απαλλοτρίωση» και επαν-ιδιοποίησή τους πέρα και έξω από τα εξουσιαστικά συγκείμενα που τις καθιέρωσαν ως τεχνολογίες κυριαρχίας. Η ίδια η Butler επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Η αποδόμηση της ταυτότητας δεν ισοδυναμεί με αποδόμηση της πολιτικής· αντίθετα, εγκαθιδρύει ως πολιτικούς τους ίδιους τους όρους μέσω των οποίων η ταυτότητα αρθρώνεται» (1990: 148).

Πράγματι, αν και ενδιαφέρεται για τον εκ-τοπισμό της ταυτότητας από την περίοπτη και κυριαρχική θέση του αυτονόητου αντικειμένου της δυτικής μεταφυσικής, η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία ούτε απορρίπτει προγραμματικά ούτε αποκηρύσσει αδιακρίτως οποιαδήποτε χρήση της έννοιας της ταυτότητας.¹⁵ Αυτό που η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία επιδιώκει να θέσει στο επίκεντρο της ανάλυσης είναι το ότι η «ταυτότητα» δεν βρίσκεται σε σχέση ταύτισης με τον εαυτό της, κι επομένως δεν πρέπει να συγχέεται αναγκαστικά με την ουσία. Όπως τονίζει η Diana Fuss, παρόλο που στην ιστορία των δυτικών επιστημολογιών η έννοια της ταυτότητας έχει συμπλεύσει με τη δυτική εννοιολόγηση της ουσίας, ωστόσο «ουσία» και «ταυτότητα» δεν συνιστούν ταυτόσημες έννοιες. Αντιμετωπίζοντας το ερώτημα αν είναι δυνατό να αρθρωθεί μια προβληματική της ταυτότητας η οποία δεν θεμελιώνεται απαραίτητα στη μεταφυσική της ουσίας, η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία δεν ενδιαφέρεται απλώς και μόνο –αλλά ούτε κυρίως– να αναδείξει την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων (αφού αυτός καθαυτός ο πλουραλισμός θα διέτρεχε τον κίνδυνο να αφήσει ανέπαφη την μεταφυσική πρόσληψη της ταυτότητας ως ενιαίας και αρραγούς παρουσίας), αλλά, σε αντιπαράθεση με την αριστοτελική λογική της αντιδιαστολής της ταυτότητας με τη διαφορά, επιδιώκει να εντοπίσει και να θεωρητικοποιήσει τις διαφορές εντός της ταυτότητας. Έτσι, η ταυτότητα θεωρητικοποιείται ως εσωτερικά ασταθής και ετερογενής, έκκεντρη, πολυσχιδής και εύπλαστη. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι στο στόχαστρο της κριτικής δεν τίθεται η ταυτότητα αυτή καθαυτή, αλλά η πρόσληψη της ταυτότητας ως ενιαίας παρουσίας του εαυτού. Στο δίλημμα ταυτότητα ή διαφορά, η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία αντιπαράβλλει την προβληματική της ταυτότητας ως διαφοράς. Η ταυτότητα εμπερικλείει το φα(ντα)σματικό της άλλο, την μη-ταυτότητα που αποκλείεται ή αποκηρύσσεται προκειμένου να καταστεί εφικτή η συγκρότηση του εαυτού.¹⁶

Τι γίνεται όμως με την ανησυχία ότι αν αποσυναρμολογηθεί η ταυτότητα, δεν θα υπάρχει πια καμιά σταθερή βάση πάνω στην οποία να μπορεί να στηριχτεί αποτελεσματικά η πολιτική δράση; Σε αντιπαράθεση με την εκβιαστική επίκληση της «πολιτικής» προκειμένου να υπονομευτεί η αντι-ουσιοκρατική θέση και να πειθαρχηθεί ή να δυσφημιστεί η θεωρητική αναζήτηση, η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία προχωρεί στην αναδιάρθρωση της ίδιας της έννοιας της πολιτικής. Μια τέτοια πρόσληψη της ταυτότητας ως ασταθούς και μη ταυτόσημης με τον εαυτό της είναι σε θέση να παράγει μια

κοποίηση του δυτικού κοινού τόπου περί της «φύσης»²⁰ και εκκινώντας από μια παράδοση κριτικής στις ουσιοκρατικές εννοιολογήσεις του φύλου, σύμφωνα με τις οποίες το φύλο συνιστά μια αμετάβλητη αλήθεια θεμελιωμένη στην εγγενή «ουσία» του υποκειμένου (το «σώμα» της μονοσήμαντης καρτεσιανής εννόησης), η φιλόσοφος επιχειρεί μια ανάγνωση του φύλου ως ταυτισιακής και αποταυτισιακής παραστασιακής επιτέλεσης. Το «φύλο» δεν αποτελεί απόρροια ή αντανakλαστικό επιφαινόμενο του «βιολογικού φύλου», αλλά υποδηλώνει τις κοινωνικές διαδικασίες μέσω των οποίων καθιερώνεται και νομιμοποιείται πολιτισμικά –με όρους αδιαμφισβήτητης αλήθειας– η φυσική θεμελίωση του φύλου. Με άλλα λόγια, οι έμφυλες κατηγορίες προσεγγίζονται ως «κανονιστικές μυθοπλασίες» που παράγονται μέσα από επαναλαμβανόμενες κοινωνικές τελετουργίες της εξιδανικευμένης κανονικότητας, αλλά και παραμένουν, ανεξάλειπτα και αναπόφευκτα, ανοιχτές σε πρακτικές κριτικής ανα-σήμανσης των αξιώσεων του ηγεμονικού λόγου. Το φύλο θεωρητικοποιείται από τη Butler ως κοινωνικό δράμα βίαιης αποκρυστάλλωσης στο χρόνο μέσω επιτελεστικής επανάληψης [*performative reiteration*] σωματικών πρακτικών στις οποίες συμπυκνώνεται η κανονιστική μυθοπλασία ενός αρραγούς και αυθεντικού, πάνω απ' όλα κοινωνικά αναγνωρίσιμου, έμφυλου εαυτού. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κοινωνική χρονικότητα στο πλαίσιο της οποίας παγιώνεται, μέσα από ρωγμές και ασυνέχειες, ο ορίζοντας του διανοητού και του εφικτού.

Η επιτέλεση αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη όψη του λόγου: την ικανότητα να παράγει αυτό που ονομάζει. Η Butler τονίζει ότι αυτή η παραγωγή, στην προκειμένη περίπτωση η παραγωγή του κοινωνικά αναγνωρίσιμου φύλου (της «πραγματικής θηλυκότητας», του «πραγματικού ανδρισμού»), επιτελείται μέσω διαδικασιών επαναληπτικής παράθεσης [*iterability*]. Αυτή η επαναληπτικότητα εξασφαλίζει τα σύνορα της κοινωνικά διανοητής έμφυλης τάξης επικυρώνοντας τις αποδεκτές εκφορές φύλου και αποκλείοντας όσες απειλούν την παγίωση του νόμου της έμφυλης διαφοράς. Την ίδια στιγμή, όμως, στο πλαίσιο της επιτέλεσης όπως την εννοούν ο Derrida και η Butler, η επαναλαμβανόμενη σύμβαση της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς αποκόπτεται από τα αρχικά κοινωνικά και ιστορικά της συμφραζόμενα και εγκαθιδρύει το ενδεχόμενο της ρήξης με αυτά. Έτσι, θεμελιώδης αρχή της επιτέλεσης είναι η αποτυχία αναπαραγωγής της ταυτότητς και καθαρής μορφής της σύμβασης. Ενώ όμως η αποτυχία της σήμανσης [*signification*] στον Lacan οδηγεί στην παγίωση της έμφυλης διαφοράς,²¹ η Butler επιμένει να εξεργάζεται την ιστορικότητα και ενδεχομενικότητα [*contingency*] του νόμου, αφήνοντας ανοιχτό το μέλλον της σήμανσης: η επανάληψη του νόμου προσδίδει στον τελευταίο σταθερότητα, αλλά την ίδια στιγμή παράγει και ασυνέχειες. Έτσι, η διαδικασία εγκαθίδρυσης των οντολογικών αξιώσεων του φύλου μέσω λόγου και εξουσίας, διέπεται τόσο από κανονικότητα όσο και από ενδεχομενικότητα. Με άλλα λόγια, παρόλο που η θεωρία της επιτέλεσης μας βοηθά να κατανοήσουμε τον εξαναγκαστικό χαρακτήρα της έμφυλης κανονικότητας, δεν εκλαμβάνει το υποκείμενο ως πιστή αναπαραγωγή των κοινωνικών συμβάσεων: ανοίγει τα σύνορα του κοινωνικά διανοητού στην πολιτική αντιδικία, στη δυνατότητα αποδιάρθρωσης της έμφυλης κανονικότητας. Το έμφυλο υποκείμενο δεν παράγεται μέσα από δομικές προσαρμογές σ' ένα νόμο εννοούμενο με όρους αρραγούς και μονολιθικής ομοιογένειας. Αντίθετα, συγκροτείται μέσα σε μια αβέβαιης έκβασης αντινομική σύζευξη

συμβάσεων και ρήξεων. Στα χέρια της Butler, η επιτέλεση χάνει τόσο την πολιτική της ουδετερότητα όσο και την α-ιστορική της γραμμική σταθερότητα. Δεν ανάγεται μονομερώς ούτε σε εκούσιες αποφάσεις και εκφορές εαυτού ούτε σε ακούσιες πρακτικές υπαγορευμένες από έναν εξωτερικό νόμο (Ziarek 1997).

Με όρους επιτέλεσης, το φύλο δεν είναι ουσία ή ταυτότητα που προηγείται της κοινωνικής έκφρασης, αλλά ιστορικό και κοινωνικοπολιτισμικό τέχνημα που παράγεται διαρκώς κατά προσέγγιση μέσω της επαναλαμβανόμενης (άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο επιτυχούς) προσομοίωσης του ιδεώδους της ουσιακής ταυτότητας. Η αποδομητική προσέγγιση των κατηγοριών ταυτότητας ως πεδίων «πολιτικής αναταραχής» γίνεται αφετηρία για την ανίχνευση των δυνατοτήτων αποδιάρθρωσης του φυσικοποιημένου καθεστώτος της ανδρικής κυριαρχίας, του έμφυλου διμορφισμού και της επιβεβλημένης ετεροφυλοφιλίας.

Όπως δεν πρέπει η επιτέλεση να συγχέεται με το αφήγημα της κοινωνικής αιτιοκρατίας, έτσι δεν πρέπει να συγχέεται και με το βολонταριστικό αφήγημα της ελεύθερης επιλογής: δεν πρέπει καν να ανάγεται απλουστευτικά στη ρομαντική αφήγηση της αντίστασης ή της ανατροπής, στην τάση δηλαδή ανεπιφύλακτης απόδοσης αποτελεσματικότητας στις μικροστρατηγικές αντίστασης.²² Η φεμινιστική θεωρία της επιτέλεσης όχι μόνο δεν ακυρώνει την πολιτική, αλλά και μεταθέτει τον προβληματισμό στις πολιτικές δυνατότητες που προσφέρει η ριζική κριτική των κατηγοριών της έμφυλης ταυτότητας. Θέτει τα ερωτήματα: πώς οι κανονιστικοί όροι του φύλου εγκαθιδρύονται, εμπεδώνονται και φυσικοποιούνται, αλλά και πώς αμφισβητούνται μέσω της πολυσημικής διαδικασίας που η Butler αποκαλεί «ανατρεπτική επανάληψη»; Πώς οι νόρμες και οι συμβάσεις που ρυθμίζουν τα όρια του διανοητού παρατίθενται, αναπαράγονται, αλλά και εκποτίζονται, παραμένουν ανοιχτές σε πρακτικές κριτικής ανασημάνσης;

Θεωρητικοποιώντας τις έμφυλες κατηγορίες ως «κανονιστικές μυθοπλασίες» (κατ' αναλογία αυτού που ο Michel Foucault αποκαλούσε «ρυθμιστικό ιδεώδες»), αυτό το ρεύμα φεμινιστικής σκέψης υπογραμμίζει τις σχέσεις εξουσίας που καθιερώνουν το διπολικό σύστημα του φύλου ως καθεστώ αλήθειας: οι έμφυλες κατηγορίες –το «φυσικό φύλο», η «πραγματική γυναίκα», ο «αληθινός άνδρας» και άλλοι κώδικες της έμφυλης ετεροκανονικότητας– οφείλουν την ενότητά τους στην αποκήρυξη συγκεκριμένων δυνατοτήτων επιθυμίας. Για παράδειγμα, το «είναι άνδρας» θεμελιώνεται στη συνθήκη «δεν μπορεί να επιθυμεί έναν άνδρα», κ.ο.κ. Οι υπόρρητες οντολογικές εννοιολογήσεις για το τι είναι το φύλο ρυθμίζουν –συχνά με βίαιες συνέπειες στις ζωές κάποιων ανθρώπων, και μάλιστα με βία που δεν αναγνωρίζεται ως τέτοια– ποιες εκφορές σώματος, ερωτισμού, συντροφικότητας και συσχετικότητας εκλαμβάνονται ως πραγματικές, γνήσιες, φυσιολογικές, και τελικά, ανθρώπινες, και ποιες δεν «αξιώνονται» πρόσβαση στην επικράτεια αυτού που είναι (πολιτισμικά, νομοθετικά, κοινωνικά και πολιτικά) αναγνωρίσιμο ως ανθρώπινο. Τα κοινωνικά υποκείμενα που δεν επιτελούν το φύλο τους σύμφωνα με τους πολιτισμικά και πολιτικά προβλεπόμενους και διαθέσιμους κώδικες του έμφυλου διμορφισμού αντιμετωπίζουν όχι μόνο κυρωτικές συνέπειες αλλά και τη διαρκή ακύρωση της πραγματικότητάς τους. Όπως το θέτει η ίδια η Butler, συζητώντας το *Gender Trouble* αρκετά χρόνια μετά την έκδοσή του: «Το να αποκαλείσαι μη-πραγματικός/ή, και να πρέπει να αντιμετωπίζεις αυτή την ονομασία ως θεσμοθετημένη μορφή διαφορετικής μεταχείρισης, ισοδυναμεί με

το να γίνεσαι ο άλλος εναντίον του οποίου το ανθρώπινο συγκροτείται» (2004: 217-18). Το φύλο αναδεικνύεται, έτσι, σε συνθήκη που καθιστά το «ανθρώπινο» διανοητό, πολιτισμικά αναγνωρίσιμο και πολιτικά αναγνώσιμο. Η αναθεώρηση του ανθρώπινου με όρους έμφυλης κανονικότητας δεν εκκινεί, όμως, από αξιώσεις ανθρωπισμού ή οικουμενισμού. Αντίθετα, αποτελεί κριτική επεξεργασία των πολλαπλών (έμφυλων, φυλετικών, ταξικών) καταμήσεων στη βάση των οποίων εδραιώνεται ιστορικά η φυσικοποιημένη περιχαράκωση της κατηγορίας του «ανθρώπινου».²³

«ΟΥΤΕ ΤΟ ΕΝΑ ΟΥΤΕ ΤΟ ΑΛΛΟ»²⁴:
ΤΟ ΦΥΛΟ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΜΟΡΦΙΣΜΟ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Τι αντίκτυπο έχει αυτή η θεώρηση στην ανθρωπολογία του φύλου, που βρίσκεται σε μια στιγμή αναστοχαστικής αφομοίωσης της μετάθεσης του προβληματισμού της από «τα φύλα» ως σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα («ανθρωπολογία των φύλων») στη θεώρηση «του φύλου» ως κοινωνικής και πολιτισμικής κατηγορίας («ανθρωπολογία του φύλου»); Τι διακυβεύεται στη φαινομενικά «αθώα» αυτή απόκλιση; Και κυρίως, πώς επιτελείται η μεταστροφή του θεωρητικού στίγματος στην κοινωνική ανθρωπολογία από τα φύλα και το φύλο στην *εμφυλοποίηση*;

Ενδιαφέρουσα, παρά τους περιορισμούς της, κριτική συμβολή στη θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου αποτελεί η έννοια του «unsexed» — «μια μηδενική έννοια για τις σπουδές φύλου» — που εισήγαγε πρόσφατα η ανθρωπολόγος Kath Weston.²⁵ Αν και επιλέγει να εστιάσει στην κριτική της θεωρίας για την επιτελεστικότητα του φύλου, θεωρώ ότι η προσέγγισή της βρίσκεται σε συνομιλία με αυτήν της Butler. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε μια σημαίνουσα διάσταση της θεωρίας της επιτέλεσης, αυτήν της κοινωνικής χρονικότητας, η Weston επιδιώκει να φωτίσει περισσότερο την πολιτική οικονομία του χώρου και του χρόνου σε συνθήκες κοινωνικής ανισότητας και καπιταλιστικής εμπορευματοποίησης. Ωστόσο, ως μου επιτραπεί εδώ η (συμπαθώς κριτική) εκτίμηση ότι προκειμένου να το επιτύχει αυτό, δεν αποφεύγει μια περιοριστική ανάγνωση της επιτέλεσης σαν ένα «ελεύθερο» παιχνίδι σήμανσης που διεξάγεται μέσω της οπτικής εικονοπλασίας, η οποία μάλιστα εξαντλείται στο ενδυματολογικό στυλ και στις μόδες της εμφάνισης (η έμφαση, δηλαδή, μοιάζει να είναι στο *performance* και όχι στο *performativity*²⁶): καταλήγει, έτσι, ανάγοντας την επιτελεστική επανάληψη στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, να διατυπώσει την κριτική ότι η θεωρία της επιτέλεσης αφήνει στη σκιά της ανάλυσής της τις ιστορίες οικονομικής και φυλετικής ανισότητας. Οι σχέσεις εξουσίας αναγνωρίζονται, ισχυρίζεται η Weston, αλλά δεν τίθενται στο πεδίο της κριτικής ανάλυσης από τις θεωρίες της επιτέλεσης. (Ποιες όμως θεωρίες της επιτέλεσης; Η ίδια η Butler ασκεί κριτική στις α-πολιτικές και α-ιστορικές εκφορές της θεωρίας της επιτέλεσης.) Η Weston αντλεί από τη θεωρία της Butler για την μη οντολογική υπόσταση του φύλου/των φύλων· επιχειρεί όμως να τη «διорθώσει» συσχετίζοντας την απο-υποστασιοποίηση του φύλου (αυτό που αποκαλεί εκ-μηδένιση του φύλου ή «άφυλο») με την τάση της καπιταλιστικής κοινωνίας να μετατρέπει κάθε κοινωνική σχέση, συμπεριλαμβανομένης αυτής του φύλου, σε μετρήσιμο είδος, σε εμπόρευμα. Ωστόσο, ιδιαίτερος σημαντική εδώ είναι η διασύνδεση με τη βιοπολιτική, την οποία αναφέρει μεν η Weston, αλλά αφήνοντάς την στο περιθώριο μιας ανάλυσης που δυστυχώς παραμένει προσκολλημένη σε μια, κατά τη γνώμη μου, απλοϊκή εκδοχή πολιτικής οικονομίας του «παγκόσμιου καπιταλισμού».²⁷

Εκεί που η συμβολή της Weston γίνεται κρίσιμη είναι όταν επισημαίνει ότι η προβληματοποίηση του φυσικοποιημένου διμορφισμού πάνω στον οποίο θεμελιώνεται στερεοτυπικά η έμφυλη νοηματοδότηση στη δυτική νεωτερικότητα δεν ισοδυναμεί με τα εθνογραφικά εγχειρήματα ρομαντικής ιχνηλάτησης ή αποκατάστασης ενός τρίτου, τέταρτου, κ.τ.λ., φύλου, όπου κατά κανόνα αυτό που τίθεται στο επίκεντρο της κριτικής δεν είναι η ίδια η προϊδέαση του συστήματος της απαρίθμησης αλλά οι αρθρώσεις διαφόρων, διαφορετικά αριθμητικών, έμφυλων συστημάτων.²⁸ Το ότι το ζήτημα δεν είναι η διεύρυνση του πολιτισμικού ευρετηρίου «των φύλων» το φέρνει στο προσκήνιο, όπως ορθά παρατηρεί η Weston, ο κριτικά ειρωνικός τρόπος με τον οποίο η Simone de Beauvoir (*Το Δεύτερο Φύλο*) διαμαρτύρεται για το επιστημολογικό καθεστώς της απαρίθμησης: η ανδρική ιδιότητα αυτο-αναγνωρίζεται ως συνώνυμη της ανθρωπίνης ιδιότητας, ενώ οι γυναίκες ετεροπροσδιορίζονται ως δευτερεύουσα και απαξιωμένη υποπερίπτωση, ως το «δεύτερο φύλο».

Η έννοια του άφυλου που επικαλείται η Weston είναι ένα μετασημείο, στρατηγικός στόχος του οποίου είναι να ανοίξει θεωρητικά — και να διατηρήσει ανοιχτό — αυτό που οι θεωρήσεις των δύο ή πολλαπλών φύλων τείνουν να κλείνουν: το ενδεχόμενο της ανασήμανσης. Δεν ισοδυναμεί, δηλαδή, ούτε με τη διεκδίκηση μιας ουτοπικής άφυλης κοινωνίας ούτε με το αίτημα της πληθυντικοποίησης του φύλου, δηλ. της προσθήκης κι άλλου φύλου ή άλλων φύλων στο ήδη καθιερωμένο σύστημα έμφυλης κατηγοριοποίησης. Πρόκειται αντίθετα για μια μεταίχμιακή στιγμή ασάφειας και εκκρεμότητας πριν από την πειθαρχική απορρόφηση στις ταξινομητικές κατηγορίες της οπτικής αναπαράστασης. Είναι μια προσωρινή απουσία σήμανσης, η οποία δεν φέρει, από μόνη της, καμιά εγγενή δυναμική χειραφέτησης ή πολιτικής ανατροπής. Άλλωστε, ακόμη κι αυτή η φευγαλέα στιγμή έκθεσης των ορίων της ηγεμονίας, ακόμη κι αυτή η οιονεί θέση της προσωρινής μη-αναφορικότητας, υπάγεται στις πειθαρχικές κατηγοριοποιήσεις του φύλου, της κοινωνικής τάξης, της φυλής και της εθνότητας. Έτσι, η έννοια του «άφυλου» δεν έχει σκοπό να εισαγάγει μια νέα έμφυλη θέση ή ταυτότητα, αλλά επιστρατεύεται για να εκθέσει κριτικά τις ποσοτικές/αριθμητικές κατηγορίες που καθιστούν την έμφυλη ταύτιση διανοητή και εφικτή.

Η κατάδειξη της περιπλοκότητας του φύλου, περιπλοκότητα που αντιστέκεται στις εξουσιοδοτημένες κατηγορίες του διμορφισμού, δεν παραπέμπει αναγκαστικά στον πολλαπλασιασμό των δυνάμει εκφορών του (παρόλο που περιλαμβάνει μια τέτοια αναγνώριση μη-εξουσιοδοτημένης πολλαπλότητας, αναγνώριση που έχει κρίσιμη σημασία για έμφυλες ζωές που διεκδικούν αναγνωρισμότητα στο πεδίο του διανοητού και επιτρεπτού): αντίθετα, η Weston υποδεικνύει ως χρησιμότερη προσέγγιση αυτήν της αποσυναρμολόγησης του ίδιου του κανονιστικού μοντέλου της απαρίθμησης.²⁹ Το ζητούμενο δεν είναι να κατηγοριοποιηθούν οι αδιανόητες, μη-αναπαραστάσιμες και μη-κατονομάσιμες εκφορές της πολλαπλότητας του φύλου, αλλά να καταδεικνύονται θεωρητικά και πολιτικά οι τρόποι με τους οποίους περιχαράκωνεται και οροθετείται το πεδίο των διανοητών χρήσεων του φύλου. Τόσο η φιγούρα του «μη-δενός» που επικαλείται η Kath Weston όσο και η φιγούρα του «ουδέτερου» («ούτε το ένα ούτε το άλλο») που εισάγει η Ελένη Βαρίκα³⁰ αποτελούν σημαντικές κριτικές απόπειρες αναμέτρησης με τα όρια του αριθμητικού συστήματος της έμφυλης κατηγοριοποίησης. Το εγχείρημα της απο-υποστασιοποίησης του φύλου που προτείνει η Butler αποδομεί την ίδια την απαρίθμηση/καταμέτρηση ως «καθεστώς αλήθειας» στο πλαίσιο του οποίου εμπεδώνεται η

οντολογία του φύλου. Το αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι απόπειρες επιτυγχάνουν να υπονομεύσουν την ηγεμονική εμβέλεια της κοινωνικής και πολιτισμικής νομιμότητας που απολαμβάνει το σύστημα απαρίθμησης δεν είναι δυνατό να κριθεί προγραμματικά.³¹

Αν επέλεξα εδώ να αναφερθώ σε απόπειρες απο-υποστασιοποίησης του φύλου όπως αυτή του gender trouble, είναι γιατί θα ήθελα να μου επιτραπεί η εκτίμηση ότι η διαρκής πρόκληση με την οποία αναμετριοούνται οι σπουδές φύλου στη σημερινή συνθήκη είναι η αντίσταση στην πραγματοποίηση του φύλου. Ως αντίδοτο σε μια τέτοια διαρκώς ανοιχτή πρόκληση, νομίζω ότι χρειάζεται να θέσουμε το ερώτημα αν —και πώς— μπορούμε να οραματιζόμαστε τη σπουδή του φύλου πέραν του φύλου (όχι χωρίς φύλο), σπουδές φύλου προσανατολισμένες στο θεωρητικό και πολιτικό όραμα του «undoing gender».³² Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει όχι προσυπογράφοντας στη ρομαντική μυθολογία της ελεύθερης επιλογής και της αντίστασης, αλλά διατηρώντας την κριτική αιχμή των σπουδών φύλου —τη διαρκή θεωρητική επεξεργασία πέρα από την οντολογία του φύλου και την απαρίθμηση των φύλων, τη διαρκή θεωρητική επεξεργασία του φύλου όχι ως πράγματος αλλά ως κοινωνικής σχέσης εξουσίας, ως ονόματος για τους ιστορικούς έμφυλους και άλλους αποκλεισμούς και για την επερχόμενη αποδιάρθρωσή τους— όχι ως αυτονόητου προτάγματος παρουσίας και αλήθειας αλλά ως πειθαρχικής διακύβευσης και ως πεδίου ανοιχτής και διαρκούς επανεπινόησης.

Η αποδομητική προβληματοποίηση των κατηγοριών ταυτότητας δεν ισοδυναμεί με ηθικολογική απεμπόληση ούτε με προγραμματική αποκήρυξή τους· αντιθέτως, προσδίδει στις χρήσεις τους στοχαστική και πολιτική εγρήγορση. Μας καλεί να ιστοριοποιούμε και να θεωρητικοποιούμε τις πειθαρχικές κατηγορίες και τεχνολογίες μέσω των οποίων το σημασιολογικό πεδίο του «φύλου» εξαντλείται στη φυσικοποιημένη και εξιδανικευμένη διχοτομική οντολογία των δυο αντίθετων και συμπληρωματικών φύλων. Στις σπουδές φύλου, η πιο δημιουργική επεξεργασία του υποκειμένου —έμφυλου, διεμφυλικού, πολυφυλικού, ή άφυλου— δεν μπορεί παρά να εμπλέκεται στη θεωρητική και πολιτική αποσυναρμολόγηση τόσο των κοινών τόπων της οντολογίας όσο και των κοινών τόπων της ιδιοκτησίας του «είμαι» και του «έχω» (είμαι αυτό το φύλο ή έχω αυτή τη σεξουαλικότητα). Αν έχει νόημα, λοιπόν, να διατηρούμε την εννοιολογική κατηγορία «φύλο» είναι για να την αναδεικνύουμε ως πολιτική κατηγορία και πεδίο διαρκούς ανατρεπτικότητας. Αυτό που προτείνω δεν ισοδυναμεί με μια ιδεαλιστική αφήγηση ή ένα ρομαντικό έπος χειραφετητικής υπέρβασης του φύλου, αλλά με μια συστηματική επεξεργασία και αποδιάρθρωση των κανονιστικών θεμελιώσεων της έμφυλης υποκειμενικότητας, μέσω της ευρετικής επίκλησης του πέραν του φύλου. Άλλωστε το φύλο έχει καταστατικά μια ειδική, αν και διφορούμενη, σχέση με το «πέραν». Πάντοτε έρχεται από αλλού, καθιερωμένο από καθεστώτα λόγου και συσχετισμούς εξουσίας των οποίων δεν είμαστε ούτε κάτοχοι ούτε συγγραφείς· κάτι σαν τον άγγελο της Virginia Woolf. Το πώς θα εκπληρώσει και την ανατρεπτική του υπόσχεση (πρέπει να) είναι το ερώτημα εργασίας των σύγχρονων Σπουδών Φύλου.

Είμαι ευγνώμων στον Κώστα Γιαννακόπουλο, τη Βενετία Καντσά, την Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και την Έλενα Τζελέπη για τα χρήσιμα σχόλιά τους. Ευχαριστώ θερμά τις επιμελήτριες του αφιερώματος Ιωάννα Λαλιώτου και Ρίκα Μπενβενίστε, καθώς και τις 3 Έφη Αβδελά, Ελένη Βαρίκα, Νόρα Σκουτέρη και Ποθητή Χαντζαρούλα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο δοκίμιο της “Professions for women” (1942) η Virginia Woolf, αναφέρεται στον «άγγελο του σπιτιού» — το φάντασμα της υπάκουης βικτοριανής γυναίκας που διαπρέπει στις οικιακές τέχνες, στην αυτοθυσία και στη φροντίδα των άλλων. «Όταν πήγα να γράψω», γράφει η Woolf, «τη συνάντησα από τις πρώτες κιόλας λέξεις. Η σκιά από τα φτερά της έπεσε πάνω στη σελίδα μου· άκουσα το θρόισμα που έκαναν τα φουστάνια της μέσα στο δωμάτιο». Πετώντας πάνω της το μελανοδοχείο, η Woolf σκοτώνει τον οικόσιτο άγγελο της σιωπής: «Έκανα τα πάντα για να τη σκοτώσω. Η δικαιολογία που θα είχα, αν ποτέ με καλούσαν να εμφανιστώ ενώπιον του δικαστηρίου, θα ήταν ότι βρισκόμουν σε άμυνα. Αν δεν τη σκότωνα εγώ, θα με σκότωνε εκείνη. Θα άρπαζε την καρδιά από τα κείμενά μου».
2. Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, Νέα Υόρκη 1990.
3. Για τη διαμάχη μεταξύ ουσιοκρατίας και θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής, βλ. Diana Fuss, *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference*, Routledge, Νέα Υόρκη 1989. Επίσης: Κώστας Γιαννακόπουλος, 2003, «Προλογικό σημείωμα: Θεωρίες για το έμφυλο σώμα» στο Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το Φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Αθήνα: Πολύτροπον, σελ. 11-22.
4. Rayna Rapp Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1975· Michelle Rosaldo και Louise Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1974. Βλ. επίσης Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το Γυναίκείο Ζήτημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1984· Henrietta Moore, *Feminism and Anthropology*, University of Minnesota Press, Μιννεάπολις 1988· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων» στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, σελ. 13-74, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994· Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), σελ. 11-98, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
5. Ο ρόλος της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας —και μάλιστα της φεμινιστικής της εκδοχής— υπήρξε καθοριστικός στο να καταστεί σαφές ότι η έννοια «γυναίκα» δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως δεδομένη και αυτονόητη αναλυτική κατηγορία αλλά ως εννοιολόγηση πολιτισμικά και ιστορικά τοποθετημένη — είναι αντικείμενο, και όχι προϋποτιθέμενο, της έρευνας και της ερμηνείας. Βλ. ενδεικτικά Carol P. McCormack και Marilyn Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1980· Sherry Ortner και Harriet Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1981· Henrietta Moore 1988.
6. Marilyn Strathern, “Culture in a Netbag,” *Man* (n.s.) 16, 1981, σελ. 165-188, και *Dealing with Inequality: Analysing Gender Relations in Melanesia and Beyond*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1987. Για σχολιασμό του έργου της Strathern, βλ. και Αλ. Μπακαλάκη «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», ό. π. σελ. 13-74. Βλ. επίσης το αφιέρωμα “Feminism and the Critique of Colonial Discourse”, *Inscriptions* 3-4, επιμ. Deborah Gordon, 1988, καθώς και Pat Caplan, “Engendering Knowledge: The Politics of Ethnography”, *Anthropology Today* 14 (5-6), 1988.
7. Για κριτική στις μονολιθικές κατασκευές της γυναικείας ταυτότητας και στις οικουμενικές προϊδεάσεις του λευκού δυτικού φεμινισμού, βλ. ενδεικτικά: Hazel Carby, “White Women Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood” στο *The Empire Strikes Back: Race and Racism in '70s Britain*, επιμ. Centre for Contemporary Culture Studies, University of Birmingham, Hutchinson, Λονδίνο 1982· Gloria Anzaldúa, *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*, Aunt Lute, Σαν Φρανσίσκο 1987· Bell Hooks, *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism*, Pluto Press, Λονδίνο 1982. Επίσης, Gayatri Chakravorty Spivak, *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*, Methuen, Νέα Υόρκη 1987 και “Can the Subaltern Speak” στο *Marxism and the Interpretations of Culture*, επιμ. Cary Nelson και Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, Ουρμπάνα 1988, 271-313.
8. Η Ελένη Βαρίκα έχει αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους ο λόγος για τη

- χειραφέτηση των γυναικών στη Γαλλία του 19ου αιώνα ιδιοποιήθηκε τον όρο «παρίας» ως αμφίσημη μεταφορά αποκλεισμού, επενδύοντάς τον αφενός με την κοινωνικοπολιτική διάσταση της μιανής και περιφρονημένης ετερότητας και αφετέρου με τη ρομαντικοποιημένη διάσταση της εξεγερμένης ταυτότητας (Ελένη Βαρίκα, «Παρίας: μια μεταφορά του αποκλεισμού», *Με Διαφορετικό Πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000.)
9. Η συζήτηση για το πώς η φεμινιστική ανθρωπολογία συμβαδίζει με τις θεωρητικές αναθεωρήσεις που συμβαίνουν μέσα στην κοινωνική ανθρωπολογία αλλά και ασκεί κριτική στις ανεπάρκειές της αντανακλάται στα: Marilyn Strathern, "An awkward relationship: the case of feminism and anthropology", *Signs* 12 (2): 276-92, 1987, και Henrietta Moore, "Feminism and Anthropology: The Story of a Relationship", *ibid* 1988. Ενώ η πρώτη υποστηρίζει ότι ανθρωπολογία και φεμινισμός είναι αντιθετικά εγχειρήματα, η δεύτερη προσφέρει μια πιο συνθετική ανάγνωση των συνεπειών και των ασυνεπειών ανάμεσά τους.
 10. Sherry Ortner και Harriet Whitehead 1981, Henrietta Moore 1988, Ευθ. Παπαταξιάρχης 1992, Αλεξ. Μπακαλάκη 1994. Βλ. επίσης Άκης Παπαταξιάρχης, «Περί πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας» στο Π. Πούλος (επιμ.), *Περί κατασκευής*, Αθήνα 1996, ΕΜΕΑ, σελ. 197-216. Για αντίστοιχες διαδρομές στο χώρο της Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, βλ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν: Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών» στο *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, επιμ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ. 15-119.
 11. Για κριτική στη θεωρητική σκευή του «κοινωνικού φύλου», βλ. ενδεικτικά Christine Delphy, *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*, Hutchinson, Λονδίνο 1984, και Donna Haraway, "Situated Knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective", *Feminist Studies* 14(3): 575-597, 1988 (βλ. επίσης Αλεξ. Μπακαλάκη 1994). Η προβληματική της απο-βιολογικοποίησης του βιολογικού και της κατάδειξης του πολιτισμικού και ιδεολογικού χαρακτήρα του είχε αναπτυχθεί στο πλαίσιο του γαλλικού υλιστικού φεμινισμού τις δεκαετίες του '70 και του '80. Βλ. ενδεικτικά Colette Guillaumin, "Pratique du pounoir et idée de Nature: L' appropriation des femmes", *Questions Féministes* 2, 1978, σελ. 5-30, και Nicole-Claude Mathieu, *L' anatomie politique: Catégorisations et idéologies du sexe, Coté-femmes*, Παρίσι 1989. Για την προβληματοποίηση της αναπαραγωγής της διχοτομικής αντίθεσης φύση-πολιτισμός στη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου, και για την κριτική θεώρηση του πολιτισμικού περιεχομένου του λεγόμενου «βιολογικού φύλου», βλ. επίσης Judith Butler 1990. Τέλος, για μια εμβριθή ανάλυση της αναγωγής του «βιολογικού» και του «κοινωνικού» σε διακριτές επικράτειες, βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογία των Φύλων» στο *Το Φύλο των Επιστημών*, Β. Καντσά, Β. Μουτάφη και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα (υπό έκδοση).
 12. Η προβληματική αυτή αναπτύσσεται αναλυτικά στο: Judith Butler, *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1997.
 13. Διευρύνοντας την εμβέλεια του αντι-ομοφοβικού ακτιβισμού, η queer θεωρία αυτο-ορίζεται ως κριτική αποδιάρθρωση κάθε αξίωσης ταυτότητας. Για μια πολύ χρήσιμη ανθρωπολογική προσέγγιση της συγκρότησης του ανδρισμού μέσα από τη σκοπιά της αποδόμησης της έμφυλης διχοτομίας, η οποία αντλεί από την κριτική που ασκεί η queer θεωρία/πολιτική στην «πολιτική της ταυτότητας», βλ. Κώστας Γιαννακόπουλος, «Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις: Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας» στο *Ανθρωπολογία των Φύλων*, επιμ. Σ. Δημητρίου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2001, σελ. 161-187. Επίσης, βλ. Venetia Kantsa, *Daughters Who Do Not Speak, Mothers Who Do Not Listen: Erotic Relationships Among Women in Contemporary Greece* (ειδικά κεφάλαιο IV "Moving With The Times: The Emergence of a Lesbian Movement", σελ. 81-114), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, University of London, 2000. Για τη σχέση μεταξύ φεμινιστικής θεωρίας και queer θεωρίας, βλ. της ίδιας, "Queer theory: lesbian and gay sexualities", ειδικό τεύχος, *Differences* 3, 1991 και Elizabeth Weed (επιμ.), *Feminism Meets Queer Theory*, Indiana University Press, Bloomington 1997.
 14. Judith Butler και Joan Scott (επιμ.), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, Νέα Υόρκη 1992.
 15. Η Rosalind Morris μίλησε για την εγρήγορση που χρειάζεται ώστε η αποδόμηση των κατηγοριών του φύλου να μην καταλήγει σε ένα «κενό φύλου», το οποίο θα επισκίαζε τις ιστορικές και πολιτικές διαστάσεις του φύλου ("All Made Up: Performance Theory and the New Anthropology of Sex and Gender", *Annual Review of Anthropology* 24: 567-592, 1995, σελ. 583-584).
 16. Βλ. Diana Fuss 1989. Το κεφάλαιο στο οποίο η συγγραφέας εστιάζει την προσοχή της στην ανάλυση της πολιτικής της ταυτότητας, περιλαμβάνεται στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), εκδ. Νήσος, Αθήνα 2005.
 17. Jane Flax, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", *Signs* 12, σελ. 621-643, 1987. Βλ. επίσης Αλεξ. Μπακαλάκη 1994 και Ευθ. Παπαταξιάρχης 1992.
 18. Θεμελιώδη κείμενα για την έννοια της επιτελεστικότητας στις θεωρίες του λόγου είναι τα εξής: John Austin, *How to Do Things With Words*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1962, John Searle, *Speech Acts*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1969, Jacques Derrida, "Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences", στο *Writing and Difference*, μτφρ. Alan Bass, University of Chicago Press, Σικάγο 1978. Η Judith Butler εισήγαγε μια αναθεωρημένη εκδοχή της θεωρίας της επιτέλεσης στο πλαίσιο του φύλου και της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς. Για μια ιδιαίτερα εύστοχη επεξεργασία αυτής της προβληματικής στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας του φύλου, βλ. Rosalind Morris, "All made up", ό. π. Εξάλλου, για μια χρήσιμη επεξεργασία της θεωρίας της επιτέλεσης στο πεδίο της φεμινιστικής συμμαχίας με την αποδόμηση, βλ. Ewa Plonowska Ziarek, "From Euthanasia to the Other of Reason: Performativity and the Deconstruction of Sexual Difference" στο *Derrida and Feminism: Recasting the Question of Woman*, επιμ. Ellen Feder, Mary Rawlinson και Emily Zakin, Routledge, Νέα Υόρκη 1997, 116-140.
 19. Η Butler είναι επηρεασμένη από το έργο της ανθρωπολόγου Esther Newton, *Mother Camp: Female Impersonators in America*, University of Chicago Press, Σικάγο 1979. Οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της επιτέλεσης έχουν μακρά ιστορία. Ο Victor Turner, στο *Drama, Fields, and Metaphor: Symbolic Action in Human Society* (Cornell University Press, Ithaca 1974), ανέλυσε τη δραματική μορφή του κοινωνικού χρόνου. Μεταγενέστερες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της επιτέλεσης άσκησαν κριτική στον τελεολογικό λειτουργισμό του Turner και εμπλουτίστηκαν από τη θεωρία της πρακτικής, αντλώντας από το έργο του Pierre Bourdieu και αποδίδοντας έμφαση στις διαδικασίες τελετουργικής ή τελεστικής ενσωμάτωσης του habitus. Παρά την κριτική που ασκεί, το έργο της Butler πληροφρείται από τη θεώρηση του Bourdieu.
 20. Βλ. επίσης Ludmilla Jordanova, "Introduction" στο Jordanova (επιμ.), *Languages of Nature: Critical Essays on Science and Literature*, σελ. 15-47, Free Association Books, Λονδίνο 1986, και Barbara Duden, *The Woman Beneath the Skin*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1991.
 21. Η Joan Copjec ισχυρίζεται ότι η έμφυλη/σεξουαλική διαφορά ανήκει στο λακανικό πεδίο του Πραγματικού (εκτός ιστορικών συνθηκών, συμβολικής τάξης και κοινωνικών σχέσεων), και επομένως δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο αποδόμησης. Ασκώντας κριτική στην αποδόμηση, υποστηρίζει μάλιστα ότι η πιο ριζική απο-υποστασιοποίηση του φύλου πραγματοποιείται στο πλαίσιο της λακανικής ψυχανάλυσης. Θεωρώντας ότι η σταθερότητα της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς θεμελιώνεται στη δομικά αναγκαία αποτυχία της σήμανσης στο επίπεδο της γλώσσας –και όχι στα επίπεδο των ιστορικά και κοινωνικά τοποθετημένων σχέσεων εξουσίας που αναλύει η Butler – η Copjec προσάπτει στη Butler την κατηγορία του φουκωκικής έμπνευσης ιστορικισμού. Βλ. Joan Copjec, *Read My Desire: Lacan Against Historicists*, MIT Press, Κέμπριτζ 1994. Για μια κριτική στην προσέγγιση της Copjec από τη σκοπιά της θεωρίας της επιτέλεσης και της αποδόμησης του φύλου που επεξεργάζεται η Butler, βλ. Ewa Plonowska Ziarek 1997. Η

- Ziarek πιστεύει ότι η θεώρηση της Corjес υποστηρίζει σιωπηρά τη μονιμότητα της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς· αντίθετα, η Butler προτείνει μια θεώρηση που και τονίζει τον επιβεβλημένο χαρακτήρα της έμφυλης κοινωνικότητας και αφήνει περιθώριο στην ενδεχομενικότητα και προσωρινότητά της: αυτή η αντινομία είναι άλλωστε η βασική αρχή της επιτέλεσης.
22. Η Lila Abu-Lughod έχει ασκήσει εύλογη κριτική στην κατάχρηση των αφηγημάτων αντίστασης ("The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women", *American Ethnologist* 17 (1): 41-55, 1990).
 23. Η συμβολή του έργου της Butler στη φεμινιστική θεωρία αναλύεται διεξοδικά στο: Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, Εξουσία και Υποκειμενικότητα μετά το 'Δεύτερο Κύμα'» στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2005.
 24. Δανείζομαι τη φράση από το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο της Eleni Varikas, «Ni l'un ni l'autre: Eloge du neutre», *Revue des Deux Mondes*, 7-8, 2000.
 25. Kath Weston, *Gender in Real Time: Power and Transience in a Visual Age*, Routledge, Νέα Υόρκη 2002, σελ. 25.
 26. Σύμφωνα με τη θεωρία της επιτέλεσης της Butler, το φύλο δεν είναι μια παράσταση [performance] που ένα προϋπάρχον υποκείμενο επιλέγει να παίξει, αλλά το φύλο είναι επιτελεστικό [performative] με την έννοια ότι συγκροτεί το υποκείμενο στο οποίο «αναφέρεται», στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας. Η θεωρητική διάκριση ανάμεσα στους όρους "performance" και "performativity" είναι κρίσιμη. Παρ' όλο που συχνά είναι αναπόφευκτη μια λεξιλογική συναίρεση ανάμεσά τους, και παρ' όλο που συμβαίνει ενίοτε η παράσταση [performance] να είναι και επιτελεστική [performative], η παραστασιακή επιτέλεση ή επιτελεστικότητα [performativity] δεν πρέπει να ανάγεται σε μια τεχνική ή αισθητική έννοια παράστασης. Σύμφωνα με τη Butler, πρόκειται για μια επιβεβλημένη επιτέλεση, με την έννοια ότι το να ενεργεί κανείς με τρόπο που δεν συνάδει με την έμφυλη κανονικότητα επιφέρει εξοστρακισμό, τιμωρία και βία. Από την άλλη, η θεωρία της επιτέλεσης αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της ανατρεπτικής ή απο-θεσμιζουσας [de-instituting] επανάληψης: Αν μέσω της επανάληψης εγκαθιδρύεται το αποτέλεσμα της ταυτότητας, τότε σε κάθε επανάληψη ενυπάρχει μια ανατρεπτική υπόσχεση, το ενδεχόμενο της αποδιάρθρωσης των κατηγοριών μέσω των οποίων η ταυτότητα παγιώνεται και φυσικοποιείται [βλ. και Judith Butler, «Απο-μίμηση και Έμφυλη Ανυπακοή», μτφρ. Α. Αθανασίου, στο Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα (υπό έκδοση)].
 27. Η Weston διαμαρτύρεται, παραδείγματος χάριν, ότι η θεωρία της επιτέλεσης του φύλου στρέφεται προς την ψυχανάλυση αντί να στραφεί προς την πολιτική οικονομία (σελ. 85).
 28. Χαρακτηριστικές εισφορές στην ιστορία και εθνογραφία του τρίτου φύλου: Gilbert Herdt (επιμ.), *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, Zone, Νέα Υόρκη 1994, και Serena Nanda, *Neither Man Nor Woman: The Hijras of India*, Wadsworth, Belmont 1990. Βλ. και Θεόδωρος Παραδέλλης, «Τελετουργικές και θεσμοποιημένες μορφές παρενδυσίας», *Αρχαιολογία* 85, Δεκέμβριος 2002, σελ. 31-36. Η Weston περιλαμβάνει στην κριτική της και το έργο του Thomas Laqueur, προσάπτοντάς του ότι η θεώρησή του για το σύστημα ενιαίου φύλου στην αρχαία Ελλάδα δεν απέφυγε την παγίδα της απარიθμησης, αφού αυτό που έθεσε στο επίκεντρο της ανάλυσης δεν ήταν το ίδιο το σύστημα της απარიθμησης αλλά ένα διαφορετικά «αριθμημένο» σύστημα. Βέβαια, θα πρέπει να επιστημονούμε εδώ ότι η Weston διολισθαίνει σε μια ισοπεδωτικά σχετικιστική λογική (του τύπου «όλα τα αριθμητικά συστήματα φύλου είναι το ίδιο προβληματικά»), η οποία φαίνεται να την οδηγεί στην παραγνώριση της συμβολής του Laqueur –παρά τα προβλήματα και τους περιορισμούς της– στο εγχείρημα της ιστορικοποίησης των κατηγοριών του φύλου (Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το Φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Πολύτροπον, Αθήνα 2003 [1990] (μτφρ. Π. Μαρκέτου, πρόλογος Κ. Γιαννακόπουλος). Η φεμινίστρια βιολόγος και ιστορικής της επιστήμης Anne Fausto-Sterling, αν και ασκεί κριτική στο διμορφικό σύστημα φύλου, τονίζει ωστόσο –στο ύστερο έργο της– ότι «Η απλή αναγνώριση μιας τρίτης κατηγορίας [φύλου] δεν εξασφαλίζει ένα ευέλικτο σύστημα φύλου» (*Sexing the Body*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 110).
 29. Στο πλαίσιο της προβληματικής της βιοεξουσίας, ο Michel Foucault ανέλυσε τις πειθαρχικές τεχνολογίες που καθιστούν τα σώματα αντικείμενα επιτήρησης, καταμέτρησης και ταξινόμησης (*Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, 1978).
 30. Eleni Varikas, «Ni l'un ni l'autre: Eloge du neutre», ό. π. Αλλά και Ελένη Βαρίκα, «Εισαγωγή» στο *Με Διαφορετικό Πρόσωπο: Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σελ. 9-38 (για τον κίνδυνο απώλειας του απροσδιόριστου πεδίου του «ουδ-έτερου», σελ. 30). Βλ. επίσης το κείμενο της Christine Delphy, που μας καλεί να οραματιστούμε το μη-φύλο ("Penser le genre: Quels problèmes?" στο *Sexe et Genre: de la hiérarchie entre les sexes*, Marie-Claude Hurtig, Michèle Kail και Héléne Rouch (επιμ.), CNRS, Παρίσι 1991, σελ. 89-101). Συμβολή στην κριτική της διχοτομίας του φύλου αποτελεί επίσης το έργο της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002 (ειδικά το τέταρτο κεφάλαιο «Φύλο, Δημοκρατία, Ουτοπία»).
 31. Ο Jacques Derrida αναφέρεται στο όραμα της μη-απαρίθμησης, της «σεξουαλικότητας χωρίς αριθμό»: Ο αποδομητικός εκτοπισμός της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς δεν ισοδυναμεί με επιστροφή σε ένα ουδέτερο πεδίο πριν από τη σεξουαλικότητα ή χωρίς σεξουαλικότητα. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, πάντοτε νομιμοποιεί και εμπεδώνει την ανδρική κυριαρχία. Αντίθετα, ο αποδομητικός εκτοπισμός της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς είναι εκτοπισμός του διπολισμού, της δυαδικής-διαμετρικής μορφολογίας «των φύλων». Βλ. Jacques Derrida και Christie McDonald, "Interview: Choreographies", μτφρ. Avital Ronell, στο *The Ear of the Other: Otobiography, Transference, Translation*, μτφρ. Peggy Kamuf, University of Nebraska Press, Λίνκολν 1988, σελ. 194.
 32. Judith Butler, *Undoing Gender*, Routledge, Νέα Υόρκη 2004.